

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مباحثی در فلسفه اقتصاد

(علم اقتصاد و ارزشها، انسان اقتصادی)

محمد حسین کرمی

دکتر عسکر دیرباز

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

۱۳۸۲

کرمی، محمدحسین

مباحثی در فلسفه اقتصاد (علم اقتصاد و ارزشها، انسان اقتصادی) / محمدحسین کرمی، عسکر
دیرباز. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴.

شش، ۲۴۲ ص. - (پژوهشکده حوزه و دانشگاه؛ ۹۲: اقتصاد؛ ۱۱)

ISBN: 964-7788-33-9

بها: ۱۸۰۰۰ ریال.

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: [۲۲۲] ۲۳۵.

نمایه.

۱. اقتصاد. ۲. اقتصاد کلان. ۳. اسلام و اقتصاد. الف. دیرباز، عسکر. نویسنده همکار.

ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. عنوان.

۳۳۰

HB ۷۲ / م۴

۱۳۸۴

م ۸۴ - ۴۳۱۶۲

کتابخانه ملی ایران

مباحثی در فلسفه اقتصاد (علم اقتصاد و ارزشها، انسان اقتصادی)

مؤلفان: محمدحسین کرمی و دکتر عسکر دیرباز

ناشر: پژوهشکده حوزه و دانشگاه (شماره انتشار: ۹۲: اقتصاد؛ ۱۱)

حروفچینی و صفحه‌آرایی: اداره نشر و ویرایش پژوهشگاه

چاپ اول: بهار ۱۳۸۴

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ: زیتون

قیمت: ۱۸۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم، ابتدای بلوار امین(ص)، ابتدای بلوار جمهوری اسلامی ☐ تلفن: ۲۹۰۹۳۱۰ و ۲۹۰۶۰۳۰ (۰۲۵۱)

نمابر ۲۹۲۶۰۳۲ - ص.پ: ۲۱۵۱ - ۲۷۱۸۵ ☐ تهران: خ انقلاب، نبش کوی اسکو ☐ تلفن ۶-۶۴۶۰۹۳۵

WWW.hawzeh.com

E-mail: pub@hawzeh.com

فهرست مطالب

.....	سخن پژوهشگاه	۱
بخش اول: علم اقتصاد و ارزشها		
.....	مقدمه	۴
.....	فصل اول: کلیات	۷
.....	۱. ارزش چیست؟	۷
.....	اقسام ارزشها	۹
.....	۲. علم چیست؟	۱۰
.....	خلاصه	۱۴
.....	فصل دوم: ارزشها در موضوع مورد مطالعه علم اقتصاد	۱۵
.....	۱. موضوع علم اقتصاد	۱۵
.....	۲. محدوده ارزشی موضوع علم اقتصاد	۲۰
.....	خلاصه	۲۲
.....	فصل سوم: ارزشها در پیش فرضهای علم اقتصاد	۲۳
.....	۱. تعریف پیش فرض	۲۳
.....	۲. اقسام پیش فرضها	۲۴
.....	۳. ارتباط پیش فرضها با گزاره‌های علمی	۲۵
.....	۴. گزینش پیش فرضها	۲۸
.....	۵. ارتباط پیش فرضها با ارزشها	۲۹
.....	خلاصه	۳۲
.....	فصل چهارم: رفتار عقلانی در علم اقتصاد	۳۳
.....	۱. مفهوم عقلانیت	۳۳
.....	۲. عقلانیت در علم اقتصاد	۳۹
.....	۳. ارزش و عقلانیت	۴۴
.....	خلاصه	۴۷

۴۹	فصل پنجم: ارزشها در گزاره‌های علمی اقتصاد
۴۹	۱. اقسام گزاره‌ها
۵۳	۲. بررسی علمی بودن انواع گزاره‌ها
۵۴	۱ - ۲. گزاره‌های دانشی
۵۴	۲ - ۲. گزاره‌های ارزشی ابزاری
۵۵	۳ - ۲. گزاره‌های ارزشی غائی
۶۱	خلاصه و نتیجه‌گیری
۶۳	فصل ششم: ارزشها در کارکردهای علم اقتصاد
۶۴	۱. کارکردهای علم اقتصاد
۶۷	۲. ارتباط کارکردها با گزاره‌های علمی
۶۹	۳. ارزش در کارکردها
۷۳	خلاصه
۷۵	فصل هفتم: ارزشها در اقتصاد خرد
۷۵	۱. تقاضا
۷۵	۱ - ۱. پیش‌فرضهای نظریه تقاضا
۸۹	۲ - ۱. نظریه تقاضا
۹۲	۲. عرضه کالاها و خدمات
۹۲	۱ - ۲. پیش‌فرضهای نظریه عرضه
۹۵	۲ - ۲. نظریه عرضه
۹۵	۳. عرضه و تقاضای نیروی کار
۹۶	۴. سرمایه‌گذاری
۹۶	۵. اقتصاد رفاه
۹۷	۱ - ۵. رفاه اجتماعی و اقتصادی از نظر مارشال
۹۸	۲ - ۵. رفاه اجتماعی و اقتصادی از نظر پیگو
۹۹	۳ - ۵. رفاه اجتماعی و اقتصادی از نظر پارتو
۱۱۲	۴ - ۵. تابع رفاه اجتماعی
۱۱۵	خلاصه
۱۱۸	فصل هشتم: ارزشها در اقتصاد کلان
۱۱۹	۱. از نظر احکام و مقررات و نهادهای دینی تأثیرگذار در نظریه‌ها و فرضیه‌ها
۱۱۹	۱ - ۱. نبودن فرض حداقل معیشت
۱۲۰	۲ - ۱. فرض وجود نرخ بهره

۱۲۶	۲. سیاستهای اقتصادی کلان
۱۲۸	۱ - ۲. متغیر هدف
۱۳۳	۲ - ۲. متغیر ابزار
۱۳۴	۳ - ۲. ارتباط میان متغیر ابزار و متغیر هدف
۱۳۶	خلاصه

بخش دوم: انسان اقتصادی

۱۴۰	فصل اول: کلیات
۱۴۰	مقدمه: بخشهای مختلف مطالعات اقتصادی
۱۴۲	۱. جایگاه انسان اقتصادی در مطالعات اقتصادی
۱۴۳	۲. پیشینه «انسان اقتصادی»
۱۵۳	۳. مطالعات معاصر در باب انسان اقتصادی
۱۵۴	۱ - ۳. آرای معتقدان به انسان اقتصادی
۱۵۷	۲ - ۳. آرای منتقدان انسان اقتصادی
۱۵۹	فصل دوم: علم اقتصاد و هویت انسان اقتصادی
۱۵۹	۱. مفهوم انسان اقتصادی
۱۵۹	۲. انسان اقتصادی و Ideal Type
۱۶۲	۳. الگوی انسان اقتصادی
۱۶۲	۱ - ۳. معرفی کلی
۱۶۴	۲ - ۳. جایگاه الگو در بستر علم اقتصاد
۱۶۷	۴. مبانی رفتارهای اقتصادی در اقتصاد خرد و اقتصاد کلان
۱۶۸	۱ - ۴. تقاضا و قانون آن
۱۷۰	۲ - ۴. نظریه مطلوبیت
۱۷۲	۳ - ۴. نیروی کار (عامل تولید)
۱۷۴	۴ - ۴. نظریات مربوط به مصرف و پس انداز
۱۷۷	۵ - ۴. اهداف اقتصاد کلان و سیاستهای اقتصادی
۱۸۰	خلاصه
۱۸۲	فصل سوم: مبنای نظری انسان اقتصادی؛ نظریه انتخاب و رفتار عقلانی
۱۸۲	۱. مهم‌ترین رکن انسان اقتصادی (انتخاب و رفتار عقلانی)
۱۸۲	۲. ابعاد رفتار عقلانی
۱۸۲	۱ - ۲. رفتار عقلانی و رفتار اخلاقی

۱۸۶	۲-۲. اخلاقی بودن رفتار عقلانی
۱۸۷	۳. ارکان نظریه انتخاب و رفتار عقلانی
۱۸۹	۱-۳. بررسی نسبت معانی رفتار عقلانی
۱۹۰	۴. ساحت‌های وجودی انسان و عقلانیت رفتاری
۱۹۴	۵. نگرش‌ها و مبانی سازگار با انسان اقتصادی رایج
۱۹۴	۱-۵. اکتفا کردن به تبیین مکانیکی
۱۹۶	۲-۵. فعال ما یشاء تلقی کردن انسان
۱۹۶	۳-۵. ذهنی شدن و نسبیت اخلاق
۱۹۸	۶. بررسی رفتار عقلانی در نگاه کلی
۲۰۴	فصل چهارم: نفع شخصی و خیر بودن در رفتارهای (اقتصادی) انسان
۲۰۵	۱. آیاتی که برخی امور را نافع و خیر معرفی می‌کنند
۲۰۷	۲. نیاز انسان به آشنایی با امور خیر و نافع
۲۰۸	۳. امکان اشتباه انسان در تشخیص نفع و ضرر
۲۰۹	۴. نفع و خیر خواستن از راه‌هایی که موجب نفع و خیر نمی‌شود
۲۱۰	۵. انجام کار نادرست برای بهایی ناچیز (از روی غفلت و فریب)
۲۱۱	۶. بی‌اطلاعی از فزونی ضرر بر خیر در برخی کارها
۲۱۳	۷. بی‌اطلاعی از اینکه کدام یک از دو کار مفیدتر است
۲۱	۸. گاهی دادن مال به نفع انسان و گرفتن آن به ضرر انسان است ...
۲۱۶	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۱۹	فصل پنجم: مختصات مهم انسان اقتصادی (سازگار با تعالیم اسلام)
۲۲۰	۱. پرکاری و سخت‌کوشی
۲۲۱	۲. پردرآمد بودن (بالقوه)
۲۲۲	۳. دارای پس‌انداز بسیار (بالقوه)
۲۲۳	۴. ثروتمند بودن (بالقوه)
۲۲۳	۵. سرمایه‌گذار بودن
۲۲۴	۶. انفاق‌کننده
۲۲۴	۷. کم‌مصرف (قناعت پیشه)
۲۲۵	۸. دارای برنامه و نظم بودن
۲۲۶	سخن پایانی
۲۲۳	منابع و مأخذ

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی [در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیتهای عینی و فرهنگ و ارزشهای اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهشها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیتهای جامعه از یک سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسایل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد زمینه را برای گسترش فعالیتهای آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ پژوهشکده حوزه و دانشگاه تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقاء یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است؛ از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر در دو بخش و به عنوان منبع درسی برای درس فلسفه اقتصاد در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری فراهم آمده است، دیگر علاقه‌مندان نیز با مطالعه آن با ساحت‌هایی از این مباحث آشنا خواهند شد.

در پایان، پژوهشگاه لازم می‌داند از مجری محترم طرح و مدیر گروه اقتصاد، حجت‌الاسلام والمسلمین حسن آقا نظری، که با پیگیری مجدانه و راهنمایی‌های ارزنده، زمینه به سامان آمدن این طرح را فراهم آورد و نیز از مؤلفان محترم حجج‌الاسلام، آقایان محمدحسین کرمی و عسکری‌باز تشکر کند. از همکاران محترم گروه اقتصاد، حجج‌الاسلام آقایان: محمد مهدی کرمی، دکتر سیدهادی عربی و علیرضا لشکری نیز به دلیل مساعدتها و تذکرات علمی ایشان سپاسگزاری می‌شود.

مقدمه

در میان فیلسوفان علم و عالمان، همواره پیرامون این مسئله بحث و گفتگو بوده است که آیا علوم اجتماعی با ارزشها ارتباط دارد یا نه؟ و به طور خاص آیا گزاره‌های این علوم می‌توانند در عین حال که علمی هستند، ارزشی هم باشند؟ و به دنبال آن این پرسش مطرح می‌شود که آیا می‌توان علوم اجتماعی را به پسوند «اسلامی» و «غیراسلامی» متصف کرد؟

تا اوایل قرن هجدهم که علوم اجتماعی هنوز به خوبی از یکدیگر تفکیک نشده بود و به خصوص اقتصاد، جزئی از علم اخلاق به شمار می‌رفت، به سهولت به پرسشهای مذکور پاسخ داده می‌شد؛ اما پس از آنکه اقتصاد از فلسفه، اخلاق و سیاست جدا و به دنبال آن بحث علم اقتصاد فارغ از ارزشها مطرح شد، ارزشی بودن یا نبودن آن را هاله‌ای از ابهام فرا گرفت. در این میان پوزیتیویستهای منطقی جانب افراط برگزیدند؛ تا آنجا که گزاره‌های ارزشی را نه تنها غیرعلمی، بلکه به طور کلی فاقد معنا و مفهوم قلمداد کردند. پس از پوزیتیویستهای منطقی نیز این نظر، نه در حد افراطی آن، بلکه در حد فارغ از ارزش دانستن علوم اجتماعی، بر تفکر فیلسوفان علوم اجتماعی سایه افکند. اما در دهه‌های ۱۹۳۰ و ۱۹۴۰ زمزمه ارزشی بودن اقتصاد رفاه، که جزئی از علم اقتصاد است، آغاز شد و تاکنون هر چه زمان می‌گذرد، اعتقاد به اینکه علم اقتصاد فارغ از ارزش است، سست‌تر می‌شود.

ابهام‌زدایی از این مسئله، نه تنها در حوزه روش‌شناسی علوم و مباحث نظری صرف مفید است، بلکه در قلمرو عملی، برای جوامعی که نظام خود را بر ارزشهای دینی مبتنی کرده‌اند، بسیار حایز اهمیت است. بنابراین اگر ثابت شود که علم اقتصاد کنونی حاوی یا مبتنی بر ارزشهای مغایر با فرهنگ دینی است، در این صورت باید علم اقتصادی تدوین کرد که با فرهنگ دینی سازگار باشد.

تاکنون تلاشهای ارزنده‌ای در این باره انجام گرفته است؛ شاید بتوان گفت این تلاشها

عمدتاً بر دو شیوه استوار بوده است: برخی به بیان کلی ارزشی بودن علم اقتصاد کنونی، بدون اشاره به موارد خاص نفوذ ارزشها، پرداخته و برخی دیگر، نظریاتی در زمینه علم اقتصاد اسلامی ارائه کرده‌اند، بدون اینکه ضرورت ارائه چنین جایگزینی را تبیین کنند.

هرچند تلاشهای انجام گرفته بسیار مفید و درخور تحسین است، اما به نظر می‌رسد، باید تلاش دیگری نیز فارغ از ارزش داوری و گرایشهای دینی انجام می‌گرفت، تا ابهام یا نظرات افراطی‌ای که بر جامعه سایه افکنده است زدوده شود. این کار در حقیقت موشکافی و بررسی ارتباط هر یک از نظریات اقتصادی، به طور خاص و جزئی، با ارزشها را می‌طلبد. به دیگر سخن، باید ابتدا رد پای ارزشها را در کل علم اقتصاد و در هر یک از نظریات آن به طور خاص، دقیقاً مشخص کرد، سپس با نگرش اسلامی در صدد ارائه جایگزینی برای آنها برآمد.

تدوین علم اقتصاد اسلامی بدون این پیش‌نیاز، نه تنها در بیشتر جوامع علمی حاضر ضرورتی برای آن احساس نمی‌شود، بلکه کمتر می‌تواند از دقت، یکنواختی و فراگیری نسبت به کل علم اقتصاد برخوردار باشد.

این پژوهش به نکته پراهمیت و ضروری مذکور می‌پردازد. در مباحث مبنایی، همچون معیارهای علمی یا ارزشی، از رأی و نظر خود سخن نمی‌گوید، بلکه بر نظرات مشهور و معتبر و گاهی بر عمده نظریات ارائه شده تکیه می‌کند. براساس بسیاری از دیدگاه‌های مشهور در روش‌شناسی علم، می‌توان ویژگی‌هایی را برای نظریات علمی یافت که با آنها مباحث علمی از غیر علمی باز شناخته و از ورود مباحث غیر علمی به مباحث علمی جلوگیری می‌شود. همچنین در فلسفه اخلاق نیز نظریات گوناگونی به بیان حقیقت مفاهیم اخلاقی پرداخته‌اند که در این پژوهش، ویژگی‌های علمی و نظریات پیرامون مفاهیم اخلاقی، به اختصار بیان می‌شود.

علاوه بر مطلب بالا، هنگامی که درباره ارتباط علم با ارزشها سخن می‌گوییم، باید توجه داشته باشیم که آیا ماهیت علم را در این رابطه بررسی می‌کنیم یا یکی از جنبه‌های پیرامونی آن را مورد توجه قرار می‌دهیم؟ ماهیت هر علم همان نظریاتی است که در قالب گزاره‌های علمی در آن علم مطرح می‌شود؛ اما علاوه بر آن، یک علم، بحثهای زیادی پیرامون خود دارد که هرچند با ماهیت علم در ارتباط است، اما جزء حقیقت آن به شمار نمی‌رود. برای نمونه، بحث درباره اینکه نظریات علمی از چه سخن می‌گویند، موضوعات و محورهای مورد پژوهش در یک علم را تشکیل می‌دهد؛ اینکه نظریات

علمی را چه کسانی و با چه ویژگی‌هایی می‌توانند پدید آورند، سخن از ویژگی‌های نظریه‌پردازان است. هنگامی که به این سؤال پاسخ می‌دهیم که «آیا برای ابداع نظریه‌ای، نیاز به فرض نظریات دیگری خارج از آن علم هست یا نه و اگر نیاز هست باید دارای چه ویژگی‌هایی باشند؟» از پیش فرضهای یک علم سخن گفته‌ایم؛ سؤال از اینکه هر علمی چه فوایدی دارد و به چه منظوری بنا نهاده شده است، سؤال از کارکردهای آن علم است. همه اینها و مواردی از این قبیل، هرچند از ماهیت یک علم سخن نمی‌گویند، اما به گونه‌ای با علم ارتباط دارند.

صرف‌نظر از نظریات علمی اقتصاد، مسائل پیرامونی آن نیز می‌تواند با ارزشها مرتبط باشد. ارزشهای مورد توجه نظریه‌پردازان، موضوعات مورد مطالعه، پیش‌فرضها و کارکردهای علم، مباحث زیادی را درباره این که تا چه حد ارزشها می‌توانند در آنها راه یابند به خود اختصاص داده‌اند؛ حتی این تنوع مباحث گاهی موجب خلط مبحث شده، ارزشهای مربوط به جوانب پیرامونی، به خود نظریات علمی نسبت داده می‌شود. در اینجا برای جلوگیری از این خلط و نیز برای بررسی نسبتاً جامع ارتباط علم اقتصاد با ارزشها، علاوه بر گزاره‌های علمی، هر یک از جنبه‌های پیرامونی آن نیز به طور جداگانه بحث و بررسی شده است.

در بررسی ارتباط علم اقتصاد با ارزشها - چه در گزاره‌های علمی و چه در جوانب پیرامونی آن - با مجموعه‌ای از مباحث عام و فراگیر مربوط به کل آن علم مواجه هستیم؛ هر یک از نظریات این علم نیز مباحث خاص خود را دارند. از این رو در این پژوهش سعی بر آن است که مباحث عمومی از مباحث جزئی و خاص تفکیک و در فصول جداگانه بحث شود.

مباحث عمومی مانند: سخن از حقیقت ارزش؛ ویژگی‌های علم؛ ارتباط هر یک از موضوعات مورد مطالعه، پیش‌فرضها، گزاره‌های علمی و کارکردهای علم اقتصاد با ارزشها.

و مباحث خاص مانند: ارتباط عرضه و تقاضای کالاها و خدمات، عرضه و تقاضای نیروی کار، اقتصاد رفاه و اقتصاد کلان - چه در نظریات و چه در سیاستها - با ارزشها. به فراخور نیاز در پایان فصلها نیز، برای دستیابی آسان به نتایج، خلاصه مباحث آورده شده است.